

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
DİN EĞİTİMİ ANABİLİM DALI

DİN EĞİTİMİ
ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ

YIL:2006

SAYI:17

Prof. Dr. Hasan Mahmut ÇAMDİBİ
Doç. Dr. Adil BEBEK Y.Doç.Dr. Aynur URALER Dr. H.İbrahim KAÇAR
Doç.Dr. Ali COŞKUN Doç.Dr. Abdulaziz HATİP
Doç.Dr. Hasan ELİK

İSTANBUL ARALIK 2006

PEYGAMBERLERİN KORUNMUŞLUKLARINA DAİR

Doç. Dr. Adil BEBEK*

ABSTRACT

In this article, exploring various positions, I discussed whether prophets have the attribute of immunity/sanctity, and if they have, what its nature and scope are. In this regard I examined various aspects of the issue, such as their status before and after they assume the prophetic mission, whether they are protected from their enemies in both periods of their life, their sanctity insofar as they announce divine revelation to people without any interference, their being protected from committing trivial or grave sins such as disbelief as well as from wrongdoings because of forgetfulness or without intention.

GİRİŞ

Peygamberler korunmuşluk sıfatına sahip midirler? Cevap “evet” ise korunmuşluğun mahiyeti ve esprisi nedir? Son olarak peygamberlerin korunmuşluklarının bir sınırı var mıdır, yoksa bu, peygamberin bütün hayatını ve her türlü söz ve davranışını içine alan sınırsız bir korunmuşluk mudur? Makalemizin nirengi noktalarını teşkil edecek olan bu soruların cevaplarına geçmeden önce birkaç hususun üzerinde durmanın yerinde olacağını düşünüyoruz.

* Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kelâm Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

Klasik kelâm kitaplarında “peygamberlerin ismet sıfatı” (ismetü’l-enbiyâ) başlığıyla ifade edilen, bizim ise yaşayan ve konuşulan Türkçe ile “peygamberlerin korunmuşluk sıfatları” şeklinde ifadeyi tercih ettiğimiz bu konu aslında İslâm tarihi açısından ilk dönemlerden itibaren ilim adamlarının eserlerinde yer almış bir konudur. Kaynaklardan, bu konuyla ilk ilgilenen mezhebin Haricîlerden Fudayliyye (veya Fadliyye) ile ilk dönem Şiîleri olan Râfîzîler olduğu anlaşılmaktadır.¹ Bu arada Ehl-i sünnet âlimlerinden Ebû Hanîfe (öl. 150/767) ve Mâtürîdî’nin (öl. 333/944) eserlerinde ismet kavramını kullanmamakla birlikte bu konuya ilk temas eden kişi olduklarını söyleyebiliriz.² Eş’arî (öl. 324/935) kelâma dair eserlerinde bu konuya temas etmemiş, ancak talebelerinden İbn Fûrek’in (öl. 406/1015) tamamıyla hocasının kelâmî görüşlerini içeren bir eser olarak nakledip *Mücerredü Makâlâtü’l-Eş’arî* adını verdiği bir kitapta bu meseleye çeşitli konular arasında dolayısıyla yer vermiştir.³ Bu konuyu ilk önce ve enine boyuna ele alan Ehl-i sünnet âlimi Cüveynî (öl. 478/1085) olmuştur. Daha sonra onu miteâkiben Nüreddîn es-Sâbûnî (öl. 580/1184) kelâmî eserleri yanında peygamberlerin korunmuşlukları konusuna tahsis ettiği *el-Müntekâ min ismeti’l-enbiyâ* adını verdiği eserinde ve Fahreddîn Râzî (öl. 606/1209) kelâm ve tefsir kitaplarına ilâve olarak bu konuyu ele aldığı *İsmetü’l-enbiyâ* isimli telifinde mevzuyu tafsilatlı bir şekilde işlemişlerdir. Bu arada Seyfeddîn Âmdî (öl. 631/1233), Kadı Beyzâvî (öl. 685/1286), Şemseddîn İsfahânî (öl. 749/1348), Taftâzânî (öl. 792/1389), Seyyid Şerif Cürcânî (öl. 816/1413) ve İbnü’l-Hümâm (öl. 861/1456) kelâma dair temel eserlerinde genişçe bir alanı bu bahse tahsis etmişlerdir.

Peygamberlerin korunmuşlukları meselesine yalnızca kelâmcılar temas etmemiş, onların yanında hadis ve fıkıh usûlü ilimleriyle iştigal eden âlimler de bu konuyla yakından ilgilenmişlerdir. Kelâmcıların konuya daha çok peygamberlerin dini tebliğ noktasında yalan, tebdil, tağyir ve tahrifle yaşanmaları itibarıyla insanlara kötü örnek olma gibi peygamberlik misyon ve projesiyle bağdaşmayan davranışlardan korunmaları perspektifinden ele almalarına karşın hadis âlimleri özellikle okunmayan vahiy (vahy-i gayr-i metlûv) anlayışından yola çıkarak nübüvvet ve vahyin peygamberin söz,

¹ İbn Hazm, *el-Faslu fi’l-mkilel ve’l-ehvâi ve’n-nihal*, Beyrut 1975, IV, 2; Fahreddîn Râzî, *Muhassalu efkârü’l-müteaddimîn ve’l-müteahhirîn mine’l-ulemâi ve’l-hukemâi ve’l-mütেকellimîn*, Kahire 1323/1905, s. 160; Âmidî, *Ebkârü’l-efkâr fi usûli’l-dîn* (nşr. Ahmed Muhammed el-Mehdî), Kahire 1423/2002, IV, 143; a. mlf., *el-İhkâm fi usûli’l-ahkâm*, ys. ts., I, 156, 157; İsfahânî, *Metâliu’l-enzâr*, İstanbul 1305/1887, s. 429; Taftâzânî, *Şerhu’l-Makâsîd*, İstanbul 1305/1887, II, 193; Seyyid Şerif Cürcânî, *Şerhu’l-Mevâkıf*, ys. 1311/1893 (Dâru’t-tibâati’l-âmire), III, 321.

² Beyâzîzâde Ahmed Efendi, *el-Usûlü’l-münîfe li’l-İmam Ebî Hanîfe* (nşr. İlyas Çelebi), İstanbul 1996, s. 77-78; Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân* (nşr. Ahmet Vanlıoğlu-Bekir Topaloğlu), İstanbul 2005, I, 224-225; a. mlf., *Kitabü’l-Tevhîd* (nşr. Fethullah Huleyf), İstanbul 1979, s. 190, 191, 203, 207, 208.

³ İbn Fûrek, *Mücerredü makâlâtü’l-Eş’arî*, Beyrut 1986, s. 109, 122, 126, 158, 176, 336.

davranış ve ses çıkarmama gibi istisnasız bütün hayatını kuşattığı ekseninde değerlendirmişlerdir. Usûl-ü fıkıhçılar ise hadisçilerin anlayışlarına ilâve olarak meseleyi peygamberlerin içtihadta bulunup bulunmadığı, bulunmuşsa yanılıp yanılmadığı temelinde söz konusu etmişlerdir.

Konunun bir diğer yanı ve bizi bu makaleyi yazmaya sevk eden tarafı ise peygamberlerin şahsiyetleri etrafında sergilendiğini görüp sakıncalı bulduğumuz bazı yaklaşımlardır. Bunlardan biri peygamberin âdeti Allah ile olan bağını kesip onu yanlış ve günahlara boğulan biri olarak göstermek; öbürü de insanlıktan çıkarak bir tür bedenlenmiş melek haline getirmek suretiyle örnek alınması gereken ve kabil olan biri vasfını izale etmekle peygamberleri misyonsuz ve işlevsiz kılmaktadırlar. Peygamberlik projesinin baltalanması, peygamberin “lâ yuhti ve lâ yüs’el” (yanılmaz ve sorumsuz) bir tabiata büründürülmesi ya da sonuç itibarıyla nübüvvet makamından azil gibi neticeler doğurma istidadı taşıyan bu yaklaşımlara karşı meselenin aslını ortaya koymanın bir zorunluluk olduğunu düşünüyoruz.

Aslında korunmuşluk kavramı ve sorunu geçmişte olduğu gibi bugün de peygamberliğin dışında başka bazı alanlara da yayılmış olarak ayrıca ciddiyetini sürdürdüğünü görüyoruz. Şîa’nın devlet başkanlarına, sûfilerin velilere, fıkıhçıların ise ümmete atfettikleri ve itiraf edelim ki dinî açıdan birtakım sakıncalar taşıdığını düşündüğümüz korunmuşluk iddialarının tartışmasını ileride yazmayı düşündüğümüz makalelere bırakıyoruz. Bu nedenle bu makalemizde korunmuşluk konusunun sadece peygamberler boyutu üzerinde duracağız.

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Bu makalede peygamberlerin korunmuşlukları konusunu dinî açıdan ele alacağımıza göre, İslâm’ın temel kaynağı olan Kur’an’ın Arapça olması hasebiyle, kelimenin Arap dilinde ve kelâm literatüründe karşılığı olan ismet sözcüğünden hareketle onu irdelemek daha uygun olacaktır.

İsmet kelimesi sözlükte koruma ve mâni olma anlamına gelmektedir.⁴ Kelime, Kur’ân-ı Kerîm’de de bu anlamda kullanılmıştır. “Allah seni insanlardan koruyacaktır.”⁵, “Onları Allah’a karşı koruyacak kimse yoktur.”⁶ ve “(Oğlu) beni suda koruyacak bir dağa sığınırım, dedi. (Nuh ise) bugün

⁴ Halil b. Ahmed, *Kitâbü’l-Ayn* (nşr. Mehdi Mahzûmî-İbrahim Samerrâî), Beyrut 1988, I, 313-315; İbn Fâris, *Mu’cenu mekâyisi’l-lüga*, Kahire 1971, IV, 331-334 ; Cevherî, *es-Sihâh tâcü’l-luga ve shâhu’l-Arabîyye* (nşr. Ahmed Abdülgafûr Atâr), Beyrut 1990, V, 1986 ; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, Beyrut ts., Dâru Sâdır, XII, 403-408.

⁵ el-Mâide 5/67.

⁶ Yûnus 10/27.

Allah'ın emrinden, merhamet sahibi Allah'tan başka koruyacak kimse yoktur, dedi."⁷ meâlindeki ve benzeri âyetlerde⁸ olduğu gibi. Terim olarak ise, birkaç şekilde tarif edilmiştir. Söz gelimi Eş'arî onu 'Allah'ın, kulunda sürekli olarak iman ve tâat kudreti yaratması',⁹ Mâtürîdî 'Allah'ın, kulunu emrini kendi irâdesiyle yerine getirmesi ve yasağından kaçınması hususunda koruyup kollaması',¹⁰ İslâm filozofları 'sürekli gelen vahiyler sayesinde tâatlerin güzel ve yararlı, mâsiyetlerin de çirkin ve zararlı oldukları noktasında uyarılması ve bu hususlarda vukuf sahibi olmasının sonucu olarak kişide tâati işleme ve mâsiyetten kaçınmayı doğuran bir melekenin husûle gelmesi'¹¹ olarak tarif ederlerken; bazıları da 'insanın beden veya nefsinde bulunan bir özellikten ötürü mâsiyetten alıkonulması' şeklinde tanımlamışlardır.¹²

Bu tanımlardan sonuncunun kabûle şâyan olmadığını düşünmekteyiz. Zira insanın itâate mecbur ve günah işleyemez bir halde bulunması ona peygamber olma ve diğer insanlara örnek teşkil etme özelliğini kaybettirdiği gibi, ayrıca kendisini dinen yükümlü ve sorumlu olmaktan da çıkarır. Kişinin böyle bir durumda olması ona ne övülecek bir meziyet kazandır, ne de onu yerilecek bir duruma düşürür. Bu hal olsa olsa insanı beşeriyetten melekîyet tabiatına çevirir. Peygamberler ise melek olmadıkları gibi melek tabiatlı da değildirler. İlâhî hikmet ve irâde insan oğluna bir meleği peygamber olarak göndermeyi doğru bulmadığı gibi melek tabiatında birini göndermeyi de uygun görmemiştir. Cenab-ı Allah insanlara tamamıyla onlar gibi birini, bir insanı elçi olarak görevlendirmiştir. Ancak peygamberler birer insan olmalarına karşın, insanlığın ve hatta bütünüyle mahlûkâtın en üstünü ve en şerefli-si kimselerdir.

Diğer tanımların açılımları sonuç itibarıyla aynı noktada buluşurlar. Başlangıçta nübüvvet misyonuna uygun biri olduğu için seçilip peygamber tayin edilen kişi, bir yandan sürekli olarak gelen vahiyler sayesinde misyonuna aykırı davranmaktan korunurken, öte yandan aldığı bilgi ve eğitimin bir meyvesi olarak adına söz düşünce ve uygulamada isabet etme anlamına gelen ve ilâhî beyanda nebi ve resûllere verildiği bildirilen hikmet diyebileceğimiz bir kimlik kazanır ve böylece ilâhî irâde ve rızâya uygun açıklama ve davranışlarda bulunur.

⁷ Hûd 11/43.

⁸ Bk. el-Ahzâb 33/17; Gâfir 40/33.

⁹ İbn Fûrek, *Mücerredü Makâlâtü'l-Eş'arî*, Beyrut 1986, s. 122, 126.

¹⁰ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, I, 225.

¹¹ İbn Sînâ, *eş-Şifâ* (nşr. George Anawati-Said Zayed), Kahire 1975, I, 442; Fahreddin Râzî, *Muhassalu efkârü'l-müteakaddimîn ve'l-müteahhirîn mine'l-ulemâi ve'l-hukemâi ve'l-müteakallimîn*, Kahire 1323/1905, s. 158-159; Şemseddîn Isfahânî, *Metâliu'l-enzâr*, İstanbul 1305/1887, s. 433-434.

¹² Râzî, *a.g.e.*, s. 158-159; Isfahânî, *a.g.e.*, s. 433, 434.

Sonuç olarak, peygamberlerin korunmuşlukları onların tabiatları icabı, fizik veya psikolojik yapılarından kaynaklanan bir korunmuşluk değil, kısmen kesbî, kısmen de vehbî olan, başka bir ifadeyle bir ölçüde kontrol ve yönlendirmeye dayalı, kişinin irâde ve tercih kabiliyetini ve özgürlüğünü ortadan kaldırmayan ve fâili de Allah olan bir korunmuşluk olmalıdır.

KORUNMUŞLUĞUN KAYNAĞI

Acaba peygamberler korunmuşlar mıdır veya korunmuşluklarının kaynağı nedir? Mesela Allah onları koruduğunu bildirmiş midir? Öte yandan akıl bu korunmuşluğu zorunlu görür ya da en azından onaylar mı? Peygamberler eğer korunmuşlarsa nelerden korunmuşlardır? Hâricîlerden Ezârika ve Fudayliyye ile Haşviyye'yi istisna edersek İslâm âlimlerinin tamamı birinci soruya olumlu cevap vermişlerdir. Bu noktada olumlu ve olumsuz cevabın ne anlama geldiğini ileride korunmuşluğun nesnesini ele aldığımızda göreceğiz. Ki nübüvvet ve dolayısıyla din açısından bizâtihi peygamberin korunmuşluğu ne kadar önemli bir husus ise, aslında bunun sınırlarının tayini, yani nesnesi de o denli önemli bir meseledir.

Korunmuşluğun kaynağına gelince, Yüce Allah her ne kadar Kur'an'da açıkça "peygamberler korunmuşluk sıfatına sahiptirler." buyurmamışsa da sonuçta bu anlama gelebilen beyanlarda bulunmuş; mesela "Allah seni insanlardan koruyacaktır."¹³ diye açıklama yapmıştır. Ayrıca, "O vakit Allah'tan bir merhamet ile onlara yumuşak davrandın! Şayet sen kaba, katı yürekli olsaydın, hiç şüphesiz, etrafından dağılıp giderlerdi."¹⁴, "Eğer Rabbinin işaret ve ikazını görmeseydi o da kadına meylettmişti."¹⁵ "Kur'an'ı kesinlikle biz indirdik; elbette onu yine biz koruyacağız."¹⁶ "Müşrikler, sana vahyettiğimizden başka bir şeyi yalan yere bize isnat etmen için seni, neredeyse, sana vahyettiğimizden saptıracaklar ve ancak o takdirde seni candan dost kabul edeceklerdi. Eğer seni sebatkâr kılmasaydık, gerçekten, neredeyse onlara meylededecektin."¹⁷ "Şüphesiz bu, korunmuş bir kitapta bulunan değerli bir Kur'an'dır. Ona ancak temizlenenler dokunabilir. O, âlemlerin Rabbinin indirilmiştir."¹⁸ "Eğer (Peygamber) bize atfen bazı sözler uydurmuş olsaydı, elbette onu kısıkvrak yakalardık. Sonra onun can damarını koparırdık."¹⁹ "Şüphesiz onu toplamak (senin kalbine yerleştirmek) ve onu okut-

¹³ el-Mâide 5/67.

¹⁴ Âl-i İmran 3/159.

¹⁵ Yûsuf 12/24.

¹⁶ el-Hicr 15/9.

¹⁷ el-İsrâ' 17/73, 74.

¹⁸ el-Vâkıa 57/77-80.

¹⁹ el-Hâkka 69/44, 45.

mak bize aittir. O halde, biz onu okuduğumuz zaman, sen onun okunuşunu takip et. Sonra şüphen olmasın ki, onu açıklamak da bize aittir.”²⁰ ve “ Sana (Kur’ân’ı) okutacağız; artık Allah’ın dilediği hariç, sen hiç unutmayacaksın.”²¹ buyurmuştur. Bu âyetlerden, bütün peygamberlerin muhtelif açılardan ilâhî kontrol ve himaye altında tutulmuş olduklarını çıkarmak mümkündür.

Konuya akıl açısından baktığımızda ise, akıl bazı detay ve istisnâî durumlar bir yana bırakılacak olursa, ki ileride o detay ve istisnâî durumları ele alacağız, peygamberlik ve korunmuşluğun birbirini tamamladıklarını, hatta bu iki kavram arasında herhangi bir olumsuzluk şöyle dursun, apaçık bir zorunluluk dahi bulunduğunu gösterir. Aklın, Allah’ın bu dünyaya peygamber olarak gönderdiği bir kimseyi düşmanlarına karşı tek başına, çeşitli iç ve dış baskılar, direnmeler karşısında yalnız bırakmamasını; insanlara O’nun buyrukları diye kendi arzu ve düşüncelerini dayatan, iyi örnek olma yerine kötü örnek olan, doğru yolu göstereceği yerde saptıran, sonuçta hakikat ve kurtuluş adına hiçbir garantisi bulunmayan, belki de bu iki kavramla alâkası dahi olmayan bir konumda, üstelik onaylayıp kendisine kefil olduğunu ifade eden mucize desteğiyle göndermesini ve böylece insanların büyük ve âdeta zorunlu bir yanılgıya itilmelerine seyirci kalıp, ortak olmasını tecviz etmesi mümkün değildir. Burada birinci cümledeki kayıt koymayı, tarihte bazı peygamberlerin (Zekeriya Peygamber gibi) nübüvvet misyonlarının, tabiri caizse, ilâhî koruma ve himayeye mazhar olmadığı, bazı mezhep ve şahsiyetlerin peygamberlerin korunmamış olduklarını ileri sürebilmiş olmalarını dikkate alarak yapıyorum. Ayrıca bu kayıtlama korunmuşluğun sınırları açısından bir anlam ifade etmektedir. Zira o noktada çeşitli ve birbirine zıt görüşler ileri sürülebilmekte, her görüş sahibi kendine göre bir delile dayanmaktadır. O husustaki temel görüşümüzü sonuç ve değerlendirme başlığı altında ifade etmenin daha uygun olacağı düşüncesiyle, sözü burada kesip korunmuşluğun nesnesi ve sınırları konusuna geçmek istiyoruz.

KORUNMUŞLUĞUN KAPSAMI

Acaba peygamberler her şeyden mi korunmuşlardır? Eğer peygamberlerin korunmuşlukları sınırlı bir korunmuşluk ise, bunun kapsamı nelerden oluşmaktadır? Peygamberler nelerden korunmuş ve nelerden korunmamışlardır? Bu soruların cevaplarını ararken karşımıza düşmandan korunma; yalan, ihanet, küfür ve günahlardan korunmayla bunların kişinin peygamberlik misyonunu üstlenmesinden önce veya sonra olması gibi hususlar çıkmaktadır.

²⁰ el-Kıyâme 75/17-19.

²¹ el-A’lâ 87/6, 7.

Düşmana Karşı Korunma

Peygamberler, nübüvvet misyonlarını yerine getirirlerken bu noktada ilâhî teyide mazhar olmuşlar ve kendilerine direnip davalarını bütünüyle başarısız kılmak için kaba kuvvete başvuranların yok etme girişimlerine karşı Allah tarafından korunmuşlardır. Nitekim Yüce Allah Kur'ân-ı Kerim'de "Ey Resul! Rabbinden sana indirileni tebliğ et. Eğer bunu yapmazsan O'nun elçiliğini yapmamış olursun. Allah seni insanlardan koruyacaktır."²², "Şüphesiz Peygamberimize ve iman edenlere hem dünya hayatında hem şahitlerin şahitlik edecekleri günde yardım ederiz."²³ ve "Allah: Elbette ben ve elçilerim galip geleceğiz, diye yazmıştır."²⁴ buyurmaktadır. Bu ve benzeri âyetlerin yanında ayrıca Allah'ın, kendi buyruk ve rızasını tebliğ etme görevini tevdi ettiği peygamberlerini, onlara hayat hakkı tanımak istemeyen düşmanlarına karşı korumasız ve tek başına bırakması akla yatkın görünmemektedir. Bazı istisnâî durumlar dışında peygamberlerin hayatları da bu hususu doğrular mahiyettedir. Doğaldır ki bu korunmuşluk onların hayatlarını insan üstü bir hale getirecek ve beşeriyet tarafından örnek alınıp yaşanamaz duruma çıkaracak şekilde olmamıştır. Söz gelimi bütün peygamberler mucizelerle desteklenmiş, bunun dışında bütünüyle ilâhî nübüvvet projesi başarısız olmayacak şekilde kutsal korumaya mazhar olmuşlardır. Bununla birlikte bu mülahazaya ters düşmeyecek şekilde tarihte düşmanları tarafından şehit edilen peygamberler dahi olmuştur.²⁵

Peygamberlik Öncesi Korunma

Şîa, peygamberlerin Allah'tan elçilik görevini almazdan evvel bilerek veya bilmeden küçük ya da büyük herhangi bir günah işlemekten korunmuş olduklarını ileri sürmüşlerdir.²⁶ Mûtezile âlimlerinin çoğunluğu ise, insanların onları aşağılayıp kendilerine buğzedeceği ve tabiatlarının onlara tâbi olmaktan imtina edeceği gerekçesiyle, daha sonra tevbe etmiş dahi olsalar, peygamberlerin bu dönemde büyük günah ve bir kişilik bozukluğu ifade eden küçük günah işlemekten ve annelerinin zina etmiş ya da babalarının son

²² el-Mâide 5/67.

²³ el-Mü'min 40/51.

²⁴ el-Mücadele 58/21.

²⁵ el-Bakara 2/61, 91; Âl-i İmran 3/21, 112, 181; en-Nisâ' 4/155.

²⁶ Şeyh Müfid, *Evâilü'l-makâlât fi'l-mezâhibi'l-muhtârât*, Tebriz 1359/1940, s. 66-68; Muhammed Bâkır el-Meclisî, *Bihâru'l-envâr*, Beyrut 1983, XXV, 350-351; İbrahim el-Müsevî ez-Zincânî, *Akâidü'l-İmâmiyye el-isnâaşeriyye*, ys 1982, I, 41; ayrıca bk. İbn Hazm, *el-Faslu fi'l-mkilel ve'l-ehvâi ve'n-nihal*, Beyrut 1975, IV, 3-31; Seyfeddin Âmidî, *Ebkârü'l-efkâr fi usli'd-dîn*, IV, 143; Seyyid Şerif Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, III, 205-206.

derece günahkâr biri olmasından korunmuş oldukları düşüncesini benimsemişlerdir.²⁷

Âmidî, bu iki grubun dışında kalan mezhep ve âlimlerin peygamberlerin bu dönemde küçük veya büyük herhangi bir günahı işlemekten korunmuş olduklarına dair aklî ya da naklî bir delil bulunmadığını, dolayısıyla böyle bir korunmuşluktan söz edilemeyeceğini kabul ettiklerini;²⁸ Isfahânî ise iki Hâricî grup dışında ümmetin çoğunluğunun bu dönemde peygamberlerin küfür, yalan, tekrar tekrar günah işlemekten korunmuş olduklarını²⁹ nakletmektedirler. Âmidî, açıkça ifade etmese de muhtemelen dinin bulunmadığı bir dönem olduğu, öyle bir zamanda insanların sorumluluklarının olmayacağı, o dönemde insanın her şeyi yapabileceği ve kimsenin bir başkasını ‘günah işledi’ diye suçlayıp kınamayacağı gibi gerekçelerle kişinin peygamberlikten önceki dönemde küfür dahi işlemiş olabileceğini söylemiştir. Ona göre ahlâkî düşüklük ve kişilik bozukluğu olarak nitelenebilecek ve dolayısıyla aşağılama, buğzetme ve tab’ın saygı duyup tâbi olmakta zorlanacağı fiillerden korunmuş olma meselesine gelince, böyle bir bahane her zaman, mesela putlara, tanrılık iddia eden krallara, mutlu ve güçlü azınlığın israf ve taşkınlıklarına karşı çıkıldığı, din uğrunda mal ve canla mücadele edilmesi talep edildiği zaman da ileri sürülebilir.³⁰

Burada şunu da ifade edelim ki; bu bakış hüsün ve kubhun, dolayısıyla dînî yükümlülük ve sorumluluğun peygamber gönderilmesine mütevakkıf olduğunu savunan Eş’arî bakışa mebnî bir görüştür. Mûtezilî ve Mâtûrîdî bir anlayışla yola çıkıldığı ve ilkesel bir duruş sergilendiği takdirde peygamberlerin, nübüvvet görevlerini deruhte etmeden evvel de en azından küfür ve şirkten; Mûtezilî perspektife göre ayrıca günah işlemekten korunmuş olmaları gerektiğini söylemenin daha uygun olacağı düşüncesindeyiz.

c) Peygamberlik Sonrası Korunma

1-Yalan ve İhanetten Korunma:

İbn Hazm’ın (öl. 456/1063) nakline göre Kerramiyye mezhebine mensup bazı kimseler hariç, peygamberlerin bu görevi üstlendikten sonra bile, kendi istek ve irâdeleriyle Allah adına yalan söyleme, vahyi değiştirme ve tebliğ etmeme, O’na ihanette bulunma gibi nübüvvet misyonuyla ve

²⁷ Kādî Abdülcebbar el-Hemedânî, *Şerhu'l-Usûli'l-hamse* (nşr. Abdülkerim Osman), ys. 1988, s. 573-575; Hayyat, *el-İntisar*, s. 71-72; ayrıca bk. İbn Hazm, *a.g.e.*, IV, 3; Âmidî, *a.g.e.*, IV, 143; Cürcanî, *a.g.e.*, III, 205.

²⁸ Âmidî, *a.g.e.*, IV, 143.

²⁹ Isfahânî, *Metâliu'l-enzâr*, s. 433.

³⁰ Âmidî, *a.g.e.*, IV, 143.

mûcize onayı ve kefâletiyle bağdaşmayan fiillerden korundukları hususunda ümmet icmâ etmiştir.³¹ Zira Allah'ın kendisine mûcize vererek bir nevi "bu zat benim peygamberimdir. Kendisinin nübüvvet iddiası doğrudur. Bundan böyle buyruklarımı size o duyuracaktır. Her konuda ona kefilim." demesinden sonra peygamberin yalan söyleyip kendisine ihanet etmesine izin vermesi büyük bir çelişki teşkil eder. Ayrıca Allah'ın böyle bir olaya göz yumması, insanların kendisinden kaçınamayacakları âdeta bir tuzak ve yanıltma vasıtası, hakla bâtılın birbirinden tefrik edilmesi noktasında içinden çıkılmaz bir kaos meydana getirir. Peygamberlik göreviyle görevlendirilip mûcizeyle kendisine kefil olunduktan sonra bir kimsenin Allah'a ihanette bulunabileceğini kabul etmek ayrıca insanın O'na rağmen iş yapması, Allah'ın nübüvvet projesinde aciz ve başarısızlığa uğraması gibi dinen son derece ciddi ve akıl almaz, zât-ı Bari hakkında tasavvur olunamaz neticeler doğurur. Nitekim bu sebeptendir ki Yüce Allah "Allah'a karşı yalan uydurandan yahut kendisine hiçbir şey vahyedilmemişken 'bana vahyolundu' diyenden ve 'ben de Allah'ın indirdiği âyetlerin benzerlerini indireceğim' diyenden daha zalim kim vardır?",³² "Eğer (peygamber) bize atfen bazı sözler uydurmuş olsaydı elbette onu kısı kıvrak yakalardık. Sonra onun can damarını koparırdık."³³ ve "(Ey Muhammed!) Biz, senden önce hiçbir resül ve nebi göndermedik ki, o, bir temennide bulunduğu şeytan onun dileğine ille de (beşerî arzular) katmaya kalkışmasın. Ne var ki Allah, şeytanın katacağı şeyi iptal eder. Sonra Allah, kendi âyetlerini (lafız ve mana bakımından) sağlam olarak yerleştirir."³⁴ buyurarak böyle vahim bir duruma izin verilmediğini beyan ve garanti etmektedir Cenab-ı Allah bir başka âyette Hz. İsa'nın âhirette "Hâşâ! Seni tenzih ederim, hakkım olmayan şeyi söylemek bana yakışmaz. Hem ben söyleseydim sen onu şüphesiz bilirdin. Sen benim içimdekini bilirsin, halbuki ben zâtında olanı bilmem. Gizlilikleri eksiksiz bilen yalnızca sensin. Ben onlara, ancak bana emrettiğini söyledim."³⁵ diyeceğini haber vermek suretiyle peygamberin, Allah'ın bildirimlerine herhangi bir şey katmasının söz konusu olmadığını ve olamayacağını ilan etmiştir. Bize göre peygamberlerin korunmuşluk sıfatlarının, aksi halde peygamber ve vahye güvenin kalmayacağı, nübüvvet kurumu ve dinin çökeceği en önemli ve olmazsa olmaz nesnesi bu olmalıdır.³⁶

³¹ İbn Hazm, *a.g.e.*, IV, 2.

³² el-En'âm 6/93.

³³ el-Hâkka 69/43-45.

³⁴ el-Hac 22/52.

³⁵ el-Mâide 5/116,117.

³⁶ Bu konuda bk. İbn Fûrek. *a.g.e.*, s. 176; Cüveynî, *el-Burhân fî usûli'l-fikh* (nşr. Abdülazîm ed-Dîb), Devha 1399/1978, I, 483; Gazzâlî, *el-Müstasfâ min ilmi'l-usûl* (nşr. Hmza b. Zühayr Hâfız), Medîne ts., III, 453; Râzî, *İsmetü'l-enbiyâ*, Cidde 1986, s. 18 ; Âmidî, *Ebkârü'l-efkâr*, IV, 144; a. mlf., *el-*

Acaba peygamber herhangi bir yanılma, unutma ve sehivle Allah'ın vahyini değiştirip tebliğini aksatmada bulunabilir mi? Bu noktada bir korunmuşluk ya da korunmamışlık söz konusu mudur? İbn Hazm herhangi bir kayıtlamada bulunmaksızın peygamberlerin sehiv, unutma ve yanılmaya maruz olduklarını, bu noktada bir korunmuşluğun olmadığını ileri sürerken Âmidî, Seyyid Şerif Cürcânî ve İbnü'l-Hümâm Bâkılânî (öl. 403/1013) dışında başta İsfârânî (öl. 418/1027) olmak üzere ümmetin böyle bir şeyin asla mevzubahis olmadığı hususunda icmâ ettiklerini nakletmektedirler.³⁷

2- Küfürden Korunma:

Hâricîlerin Ezârika ve Fudayliyye grupları küçük-büyük her günahı küfür olarak kabul ettikleri için, peygamberlerin peygamber olduktan sonra da küfürden korunmamış olduklarını, Allah'ın ileride küfre gireceğini bildiği bir kimseyi peygamber olarak gönderebileceğini, dolayısıyla peygamberlerin bu dönemde küfür irtikâp edebileceklerini iddia etmişlerdir. Şîa ise takiyyede bulunmanın gerektiği hayafî bir zorunluluğun bulunduğu durumlarda kişinin peygamber olduktan sonraki dönemde küfür işlemekten korunmamış olduğunu, hatta öyle hallerde bunun bir vecîbe olacağını ileri sürmüşlerdir.³⁸

Ehl-i sünnet âlimlerine gelince onların tamamı peygamberlerin nübüvvetten önceki dönemde olduğu gibi bu dönemde de küfür işlemekten korunmuş olduklarını kabul etmektedirler. Bunların görüşlerine temel yaptıkları ve aynı zamanda Hâricî gruplarına da cevap teşkil den gerekçelerini peygamberlerin günah işlemekten korunup korunmadıkları alt başlığını ele aldığımızda enine boyuna ele alacağımız için oraya havale ediyoruz. Burada şu kadarını ifade edelim ki; Hâricîlerin bu iddiaları herhangi bir delilden mahrum olduğu gibi, öyle bir durum Allah'ın peygamber projesinin akim kalması ve tabiri caizse O'nun irâdesine rağmen bir fiyaskoyla sonuçlanması anlamına gelir.

Şîa'ya nispet edilen görüşe ve gerekçesine gelince buna katılmak da mümkün değildir. Zira böyle bir görüş, peygamberlerin özellikle nübüvvet bayrağını ilk çektikleri dönemde karşılaştıkları varlıklarına yönelen hayafî

İhkâm fî usûli'l-ahkâm, ys. ts., I, 156-157; Taftâzânî, *Şerhu'l-Makâsîd*, II, 193; Cürcânî, a.g.e., III, 204; İbnü'l-Hümâm, *el-Müsâyere*, İstanbul 1979, s. 200; Muhammed Bâkır, a.g.e., XXV, 350-351; Zincânî, a.g.e., I, 41.

³⁷ Şeyh Müfid, a.g.e., s. 66-68; İbn Hazm, a.g.e., IV, 3; Âmidî, *Ebkâr*, IV, 144; a.mlf., *İhkâm*, I, 157; Cürcânî, a.g.e., III, 204; İbnü'l-Hümâm, a.g.e., s. 200-201.

³⁸ Râzî, *İsmetü'l-enbiyâ*, s. 18; a.mlf., *Muhassal*, s. 160; Âmidî, *Ebkâr*, IV, 144; a.mlf., *İhkâm*, I, 157; Beyzâvî, *Tavâliu'l-envâr*, ys. 1305/1887, Hulûsî Efendi Matbaası, s. 428; Taftâzânî, a.g.e., II, 193; Cürcânî, a.g.e., III, 204.

tehlikeler karşısında davalarından ve Allah'ın buyruklarını halka duyurma görevlerinden vazgeçmelerini doğurur. Ne var ki peygamberlerin hayat ve uygulamaları Şîa'ya isnat edilen bu iddia doğrultusunda cereyan etmemiştir. Nitekim Kur'an'dan öğrendiğimize göre mesela Hz. İbrahim, Hz. Mûsa, Hz. İsmâ ve Hz. Muhammed, ölüm tehlikelerine maruz kalmalarına karşın öyle bir yola tevessül etmemişlerdir.³⁹ Ayrıca ilâhî teyide mazhar olmuş bir peygamberin hayatı dahi olsa bir tehlikeye maruz kaldığında Allah'a iman ve dini tebliğ etmekten vazgeçip küfür ve inkâra kalkışma gibi bir ahlâk ve kişilik zaafı içinde olmasını o yüce makamla bağdaştırmak mümkün değildir.

3- Günahtan Korunma:

Günah kavramını dince belirlenen emir, yasak ve kurallara kasden ve bilerek uymama olarak tanımlamak mümkündür. Bu tanım aynı zamanda mâsiyet kavramını da karşılamaktadır. Peki, acaba peygamberler günah işlemekten korunmuşlar mıdır? Bunun cevabını, günahı küçük ve büyük kategorisine ayırarak vermek daha doğru olacaktır.

Büyük günahtan korunma:

Kaynakların kaydettiklerine göre Haşviyye ve Hâricîlerden Fudayliyye ile Ezârika grupları peygamberlerin nübüvvet sonrası dönemde büyük günah işlemekten korunmamış olduklarını ileri sürmekte, onların da böyle bir günahı bile bile işleyebileceklerini iddia etmektedirler.⁴⁰ Daha önce bu iki Hâricî grubun peygamberlerin küfür işleyebilecekleri tarzındaki iddialarını ve kendilerine göre ileri sürdükleri delillerini kaydetmiştik. İbn Hazm'ın, Yahudilerden etkilendiklerini ifade ettiği⁴¹ ve birtakım naklî delilleri yüzey-sel ve tek bir açıdan değerlendiren Haşviyye'ye gelince bunlar özetle Hz. Âdem'in yasak ağaçtan yediğini;⁴² Hz. İbrahim'in yıldız, ay ve güneş için "Rabbim budur."⁴³ ve "Rabbim! Ölüyü nasıl dirilteceğini bana göster."⁴⁴ diye talepte bulunduğunu, bunun ise Allah'ın ölüleri tekrar diriltmesi konusunda şüphe etme anlamına geldiğini; Hz. Mûsâ'nın attığı bir yumrukla bir insanın ölümüne sebep olduğunu,⁴⁵ sihirbazların dince haram olan sihir

³⁹ Râzî, *Muhassal*, s. 160; Cürcânî, *a.g.e.*, III, 205.

⁴⁰ Râzî, *İsmetü'l-enbiyâ*, s. 18; Âmidî, *Ebkâr*, IV, 145; a.mlf., *İhkâm*, I, 157; Beyzâvî, *a.g.e.*, s. 420; Taftâzânî, *a.g.e.*, II, 193; Cürcânî, *a.g.e.*, III, 205.

⁴¹ İbn Hazm, *a.g.e.*, IV, 2.

⁴² Tâhâ 20/121.

⁴³ el-En'âm 6/77-78.

⁴⁴ el-Bakara 2/260.

⁴⁵ el-Kasas 28/15.

yapmalarına izin verdiğini⁴⁶ ve kardeşi Hârun'un başından tutup çektiğini,⁴⁷ savaş atlarına çok önem veren Hz. Süleyman'ın bir akşam üstü onlarla uzun bir süre ilgilenip oyalandığını⁴⁸ ve hatta bu yüzden namazını geçirdiğini, heykel yaptırarak evinde ona ihtiramda bulunulmasına izin verdiğini ve "Rabbim! Bana benden sonra kimsenin ulaşamayacağı bir hükümlanlık ver."⁴⁹ demek suretiyle kıskançlık ve dünya nimetlerine tama ettiğini; Hz. Yûnus'un bir sebepten dolayı öfkeye kapılarak Allah'ın azabından kurtulabileceği düşüncesiyle çekip gittiğini,⁵⁰ Hz. Muhammed'in kesinlikle bir mâsiyet ve günah olan sapıtma fiilini işlediğini;⁵¹ Necm sûresinin "Gördünüz mü Lât ve Uzzâ'yı? Ve üçüncüleri olan ötekini, Menât'ı?"⁵² meâlindeki âyetlerini okuduktan sonra kavminin gönlünü hoş etmek için putları kastederek "Bu güzel ve zarif dilberler, bunların şefâat etmeleri umulur."diyerek devam ettiğini; Abdullah b. Ümmü Mektûm'a (öl. 15/636) karşı yüzünü ekşitip sırtını döndüğünü,⁵³ dünyalık elde etme hırsıyla savaş esirlerinden fidye almaya kalkıştığını;⁵⁴ daha önce âzatlısına nikâhladığı halası kızı Zeyneb'i daha sonra boşatıp onunla evlenmeyi planladığını;⁵⁵ Allah'ın emir ve iznini beklemeden bazı kimselere savaşa katılmama hususunda izin verdiğini ve bundan dolayı eleştirildiğini⁵⁶ ve hatta Allah'ın ona açıkça günah nispet ettiğini⁵⁷ ifade eden ve benzeri âyet ve gerekçelerle istidlal etmektedirler.⁵⁸

Bu mezheplerin dışında çeşitli İslâm mezhepleriyle onlara mensup ulmânın tamamı peygamberlerin, risalet dönemlerinde büyük günah işlemekten korunmuş olduklarını kabul etmişlerdir.⁵⁹ Mûtezile'nin, bu yaklaşımlarını, aksi halde peygamberin halkın nazarında itibar kaybedeceği ve Allah'ın

⁴⁶ el-A'râf 7/116; Yûnus 10/80; Tâhâ 20/66; eş-Şuarâ' 26/43.

⁴⁷ el-A'râf 7/150.

⁴⁸ Sâd 38/31,32.

⁴⁹ Sâd 38/35.

⁵⁰ el-Enbiyâ' 21/87.

⁵¹ ed-Duhâ 93/7.

⁵² en-Necm 53/19, 20.

⁵³ Abese 80/1-12.

⁵⁴ el-Enfâl 8/67.

⁵⁵ el-Ahzâb 33/37.

⁵⁶ et-Tevbe 9/43.

⁵⁷ el-Feth 48/2.

⁵⁸ Bk. İbn Hazm, *Fasl*, IV, 3-23; Râzî, *İsmetü'l-enbiyâ*, s. 24-10; Âmidî, *a.g.e.*, IV, 150-213; İsfahânî, *Matâli*, s. 431; Cürcânî, *a.g.e.*, III, 207-215.

⁵⁹ İbn Fûrek, *Mücerred*, s. 126, 158, 176; Şeyh Müfid, *a.g.e.*, s. 66-68; Cüveynî, *Burhân*, I, 483; Gazzâlî, *Müstasfâ*, III, 451; Râzî, *İsmetü'l-enbiyâ*, s. 18-19; a.mlf., *Mhassal*, s. 160; Âmidî, *Ebkâr*, IV, 144-145; a.mlf., *İhkâm*, I, 157; Beyzâvî, *a.g.e.*, s. 430-431; Taftâzânî, *a.g.e.*, II, 193-194; Cürcânî, *a.g.e.*, III, 205, 206-207; Beyâzîzâde Ahmed Efendi, *el-Usûlü'l-münife li'l-İmâm Ebî Hanîfe*, s. 77; Muhammed Bâkır, *a.g.e.*, XXV, 350-351; Zincânî, *a.g.e.*, I, 41.

nübüvvet projesinin hedefine ulaşamayacağı gibi aklî bir gerekçeye dayandırmalarına karşın;⁶⁰ Gazzâlî, Âmidî, Taftâzânî ve Cürcânî Bâkılânî ve diğer ileri gelen Eş'arî kelâm âlimlerinin bu konuda kesin bir alkîl delil bulunmadığı, meselenin nassa ve Haşviyye ile bazı Hâricî gruplar dışarıda tutulacak olurlarsa ümmetin icmâına dayandığı görüşünde olduklarını nakletmektedir. Mûcizenin nübüvvetin ispat ve sübûtu ile vahyi tebliğ dışında peygamberin diğer davranışlarını kapsadığına dair aklî bir zorunluluk bulunmadığını ifade eden Cüveynî ve Âmidî, günahın peygamberin halk nazarında itibarını zedeleyeceği ve insanların psikolojik olarak onu aşağılayıp kendisinden hoşlanmayacakları ve uzaklaşacakları, onun etrafında toplamak istemeyecekleri, bunun da nübüvvet projesinin yeterince başarılı olup hedefine ulaşmasına engel teşkil edeceği gerekçesine katılmamaktadır. Gazzâlî ve Âmidî insanların dinin aslâ gözden çıkaramayacağı başka birtakım bahanelere tutunarak da aynı tepkiyi gösterebileceklerini, binaenaleyh böyle bir düşüncenin doğru olmadığını kaydetmektedir.⁶¹

Kaynaklarda Haşviyye olarak ifade edilen ve daha önce İbn Hazm'ın Yahudilerden etkilenmiş bir zümre olduklarını kaydettiğini aktardığımız zayıf-sahih, haber-i vahid-mütevâtir ayırımı yapmadan, nakiller arasındaki çelişkiye dikkat etmeksizin ve peygamberlik makamı tenzil ve ihlal ettiğinin farkında olmadan birtakım iddialarda bulunan kimselerin peygamberlerin büyük günahlardan korunmamış olduklarına gerekçe olarak ileri sürdükleri ve burada yer vermediğimiz bazı asılsız ve haber-i vâhid durumunda olup itikadî konularda delil olarak kullanılmaya elverişli olmayan nakilleri nazar-ı itibara almıyoruz. Âyet olanlarla eğer varsa mütevâtir hadis durumunda bulunanları ise, kapsamlı ve bütüncül bir bakışla, doğru bir anlayışla anlamaya çalışmanın, gerektiğinde onları peygamberlik makamına yaraşır bir şekilde te'vil etmenin o önder ve seçkin şahsiyetleri ve yüce nübüvvet makamını lekelemekten daha uygun ve hatta elzem olacağı prensibinden hareket eden ve söz konusu dayanakları bu bakışla izah eden sünnî kelâmcıların mevzuyla ilgili uzun ve mufassal istidlallerini şöylece özetlemenin mümkün ve yerinde olacağı kanaatindeyim:

Cenab-ı Allah peygambere tâbi olunmasını buyurmuş,⁶² ümmet de bu hususta icmâ etmiştir. Peygamberin günah işlemesi halinde ona tâbi olma yükümlülüğü ile günahı kaçınma sorumluluğu arasında bir çatışma söz konusu olacaktır.

⁶⁰ Kādî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûlü'l-hamse*, s. 573-575; Hayyat, *el-İntisâr*, s. 71-72.

⁶¹ Cüveynî, *el-Burhân fî usûli'l-fıkıh*, I, 483-485; Gazzâlî, *a.g.e.*, III, 452; Âmidî, *Ebkâr*, IV, 145; a.mlf., *İhkâm*, I, 156-157; Taftâzânî, *Şerhu'l-Makâsîd*, II, 194; Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, III, 207.

⁶² Âl-i İmran 3/31, 68, 195; el-A'râf 7/157; et-Tevbe 9/100, 117; Tâhâ 20/90; Yâsin 36/20; Gâfir 40/18.

Kur'an'ın ifadesiyle, fâsık kimsenin verdiği bilgiye güvenmeyip ondan kuşku duyulması, kayd-ı ihtiyatla karşılanması gerekir.⁶³ Korunmuşluk sıfatı bulunmayan ve dolayısıyla günah hatta büyük günah işleyen ve böylece fâsık nitelemesini hak edecek olan bir peygambere din gibi son derece önemli bir konuda güven duyulmaması, kuşku ve ihtiyatla karşılanması bir zorunluluk olduğu gibi böyle bir durum mucize onayına mazhar olmanın sağladığı güvenilirlik özelliği ile de çatışacaktır.

Korunmuşluk sıfatı olmayan ve günah işleme durumunda olan peygamber, kendilerini irşat etmekle yükümlü olduğu sıradan insanlar ve uyarılıp nasihat edilmesi gereken âsiler durumuna düşecek, haiz olduğu imkâna rağmen öyle bir davranışta bulunduğu için kat kat azâba dûçar olmaya müstahak olacaktır.⁶⁴

Peygamber olan kimse Allah tarafından korunmayıp da günah işlemesi halinde zâlim, samimiyetsiz, şeytanın hüsrana uğramış bir sempatizanı durumuna düşecektir. Zira Yüce Allah günah işleyenleri bu sıfatlarla nitelemektedir.⁶⁵

Küçük gûnahdan korunma:

Ezârîka ve Fudayliyye dışındaki mezheplere mensup kelâm âlimleri, peygamberlerin psikolojik bir rahatsızlık ve kişilik bozukluğu ifade eden küçük günahları işlemekten korunmuş olduklarını kabul etmişlerdir. Böyle bir anlam ifade etmeyen diğer herhangi bir küçük günaha gelince kaynaklarda bu noktada muhtelif görüşlere ilişkin farklı nakillere rastlanmaktadır. Söz gelimi Âmidî ile Cürcânî, Şîa ve Mûtezile'den Nazzam (öl. 231/845), Ca'fer b. Mübeşşir (öl. 234/848) ve Ebû Ali el-Cübbâî (öl. 303/905) hariç bütün kelâmcıların, peygamberlerin bu tür günahlardan korunmalarının söz konusu olmadığı görüşünü benimsediklerini nakletmişlerdir.⁶⁶ Buna mukabil Fahreddin Râzî ile Taftâzânî Eş'arî ulemânın genel olarak bu hususta da bir korunmuşluğun olduğunu savunduklarını, ancak Cüveynî (öl. 478/1085) ve Ebû Hâşim el-Cübbâî'nin (öl. 321/933) bunlardan farklı düşündüklerini zikretmişlerdir.⁶⁷ Bu arada Cüveynî, Âmidî, Taftâzânî ve Cürcânî bu konuda

⁶³ el-Hucurât 49/6.

⁶⁴ el-Ahzâb 33/30.

⁶⁵ el-Bakara 2/124; el-Hicr 15/40; el-Ahzâb 33/30; Sâd 38/46; el-Mücâdele 58/19; el-Cin 72/23. bu konuda ayrıca bk. İbn Hazm, *Fasl*, IV, 3-31; Râzî, *İsmetü'l-enbyâ*, s. 19-100; a.mlf., *Muhassal*, s. 160; Âmidî, *a.g.e.*, IV, 150-187; Beyzâvi, *Tavâli*, s. 428-129; İsfahanî, *a.g.e.*, s. 430-431; Taftâzânî, *a.g.e.*, II, 193-198; Cürcânî, *a.g.e.*, III, 206-207.

⁶⁶ Kâdî Abdülcebbâr, *a.g.e.*, s. 575; Âmidî, *a.g.e.*, IV, 145-146; Cürcânî, *a.g.e.*, III, 205.

⁶⁷ Râzî, *a.g.e.*, s. 19; Taftâzânî, *Şerhu'l-Makâsîd*, II, 193-198; ayrıca bk. Şeyh Müfid, *a.g.e.*, s. 66-68; Muhammed Bâkır, *a.g.e.*, XXV, 350-351; Zincânî, *a.g.e.*, I, 41.

mûcize ve nübüvvetin herkesçe kabul edilen mahiyet ve miyonunun ve aklın böyle bir korunmuşluk getirmediği gibi mevzuyla ilgili olarak lehte ve aleyhte ileri sürülen naklî delillerin bir şekilde bir zannîlikten kurtulamadığını ifade etmektedirler.⁶⁸

Sehiv, Hata ve Unutmadan Korunma

Şîa, peygamberlerin korunmuşlukları hususunda Haşviyye ve Havâric karşısında bir başka uç noktayı temsil etmiş ve bu konunun sehiv, te'vil, içtihat ve anlama hatası ve yanılma ile işlenmiş olan herhangi bir küçük günahı dahi içerdiğini ileri sürmüşlerdir.⁶⁹

Temel duruşu itibarıyla peygamberlerin kendi düşünceleriyle söz söyleyip hüküm vermedikleri ve hareket etmediklerini; Kur'an dışında kalan söz, fiil ve takrirlerinin de vahyedilmiş olduğunu; dolayısıyla onlar için unutma, yanılma, hata ve zanla söz söyleyip hüküm verme, davranışta bulunmanın bahis mevzuu olmadığını savunan bazı hadis ulemâsı ise onların bu şekilde görülen söz, hüküm ve davranışlarının dahi bir tür vahiyle (vahy-i gayr-i metlûv) gerçekleştiği görüşündedirler.⁷⁰

Eş'arî'den bu yana kelâm ve usul ulemâsı söz birliği içinde peygamberlerin ağızlarından çıkan her sözün vahiy, yaptıkları her iş ve verdikleri her hükmün vahiy ürünü olmadığını, kendilerine gelen vahiy anlayıp uygularken şahsî insiyatifleriyle hareket ettiklerini ifade etmektedirler.⁷¹ Bu anlayışa göre peygamberin, herhangi bir kasıt ve kötü niyet söz konusu olmaksızın,

⁶⁸ Cüveynî, *Burhân*, I, 483-485; Âmidî, *Ebkâr*, IV, 147; Taftâzânî, *a.g.e.*, II, 198; Cürçânî, *a.g.e.*, III, 207, 215.

⁶⁹ Şeyh Müfid, *a.g.e.*, s. 66-68; Muhammed Bâkır, *a.g.e.*, XXV, 350-351; Zincânî, *a.g.e.*, I, 41.

⁷⁰ Geniş bilgi için bk. Abdülganî Abdülhâlık, *Hucciyetü's-sünne*, Beyrut 1986, s. 278-375; Mustafa Genç, *Sünnet-Vahiy İlişkisi* (yayımlanmamış doktora tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2005, s. 106-141.

⁷¹ Debbûsî, *Takvîmü'l-edille fi Usûli'l-fikh* (nşr. Halil Muhyiddîn el-Meyyis), Beyrut 2001, s. 249-251; Cüveynî, *Kitâbü'l-İctihâd*, (nşr. Abdülhamîd Ebû Züneyd), Dimaşk 1987, s. 77-85; Serahsî, *Usûl* (nşr. Ebû'l-Vefâ el-Efgânî), Beyrut 1973, I, 318; II, 86-96; Abdülaziz el-Buhârî, *Kesfû'l-Esrâr*, ys. ts., III, 199-209; Mâzîrî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali, *İdâhu'l-mahsûl min Burhânî'l-usûl* (nşr. Ammâr et-Tâlibî), Beyrut 2001, s. 333-358; Râzî, *el-Mahsûl* (nşr. Tâhâ Câbir Feyyâz el-Ulvânî), ys. 1981, min Matbûâtî Camiati'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, II, 9-31; Ahmed b. Kâsım el-Abbâdî, *el-Âyâtü'l-beyyinât* (nşr. Zekerîyya Umeyrat), Beyrut 1996, IV, 343-347; İbn Teymiyye, *el-Müsevvede*, Kahire ts., Matbaatü'l-Medenî, s. 162-163, 171, 451-455; İbnü'l-Hümâm, *et-Tahrîr fi Usûli'l-fikh*, Kahire ts., s. 525-528; Şah Velîyullah Dehlevî, *Huccetullâhi'l-bâliga* (nşr. Muhammed Şerîf Sükker), Beyrut 1990, I, 371-373; Abdülcelîl İsa Ebû'n-Nasr, *İctihâdû'r-Resûl*, Kuveyt 1969, s. 14, 21, 37-47, 51-67, 76-183; Nâdiye Şerîf el-Ömerî, *İctihâdû'r-Resûl*, Beyrut 1985, s. 42-215; Abdülmün'im İbrahim Muhammed es-Subhî, *en-Nübüvve fi'l-akidetü'l-İslâmiyye*, Kahire 1996, s. 301-377; Fazlurrahman, *İslâm* (trc. Mehmet Dağ-Mehmet Aydın), İstanbul 1993, s. 69-70, 74, 97; a.mlf., *İslâm Geleneğinde Sağl ve Tıp Değişim ve Kimlik* (trc. Adnan Bülent Baloglu-Adil Çiftçi), Ankara 1997, s. 33, 48-49, 53.

bir insan olması hasebiyle ve insan peygamber espirisine uygun olarak korunmuşluk zırhına alınmamış olması, dolayısıyla zaman zaman yanılma, isabet edememe, sehiv ve unutmaya mebnî iş yapıp söz söylemeye, hüküm vermeye maruz kalması son derece makul ve normal bir husus olmalıdır. Peygamberlerin hayatları bu konuda gayet açık ve güzel bir örnektir. Hz. Âdem'in kendisine yasaklanan o ağaçtan vahiyle yediğini; Hz. Yûnus'un öfkelenerek bulunduğu mahalli aynı şekilde terk edip gittiğini; Hz. Peygamber'in vahiyle Abdullah b. Ümmü Mektûm'a yüzünü ekşitip sırtını döndüğünü, harp esirlerinden fidye almaya karar verdiğini, savaşa katılmamak için izin isteyen bazı kimselere izin verdiğini, bir namazda ikinci rekâtta tahiyat okumak için oturmadan ayağa kalktığını,⁷² bir başka dört rekâtlı namazda ikinci veya üçüncü rekâtta selam verdiğini,⁷³ mümin olmayan birinin cenaze namazını kıldığını; bunlar gibi daha pek çok dinî ve dünyevî davranış, söz ve hükümlerini vahiy veya vahiy ürünü olarak yapıp söylediğini ileri sürmek mümkün müdür? Peygamber bu ve benzeri durumlarda yanılmamış, unutmamış, isabet etmiş, zira hepsinde de vahiy almış ve vahye dayanmış ise o halde neden Allah veya ahashap tarafından daha sonra uyarılmış, kendisi de durumu düzeltip tashih etmiştir? Kaldı ki bu gibi durumlarda olduğu ileri sürülen vahiy, ne peygamberin beyanına, ne başka herhangi bir delile dayanmakta ve ne de bilinen vahiy alma belirtilerine sahip bulunmaktadır.

Söze Hz. Peygamber'den devam edecek olursak kendisi, bize bu konuda, sadece savaş ve idârî meseleler gibi dünyevî konularda değil, namaz vaktinin girdiğini ilan ederek cemaati camiye davet etmesi⁷⁴ imam cemaatle namaza başladıktan bir zaman sonra yetişen kimsenin namazını nasıl kılacağını,⁷⁵ umrede hacıların tıraş olup ihramdan çıkmalarını⁷⁶ ve hatta henüz vahiy söz konusu değilken önce kabir azabının Yahudîlere mahsus bir keyfiyet olup kendi ümmeti için böyle bir şeyin mevzubahis olmadığını, bir süre sonra da aynı durumun Müslümanlar için de geçerli olduğunu söyleme⁷⁷ gibi tamamıyla dinî ve hatta itikadî hususlarda da üzerinde herhangi bir vahiy emaresi görünmeksizin, vahiy geldiğine dair bir beyanda bulunmaksızın ve ahashap da asla bunları bir vahiy ya da vahiy ürünü olarak telakki etmeksizin

⁷² Buhârî, İstanbul 1981, Sehi 1; Tirmizî, *Sünen*, İstanbul 1981, Salât 171.

⁷³ Buhârî, Salât 88; Ezan 69; Sehi 3, 4, 5; Tirmizî, *a.g.e.*, Salât 173; İman 15; Âhâd 1; Müslim, İstanbul 1981, Mesâcid 97, 98, 99, 102; Ebû Dâvûd, *Sünen*, İstanbul 1981, Salât 189; Tirmizî, *a.g.e.*, Salât 175; Nesâî, *Sünen*, İstanbul 1981, Sehi 22; İbn Mâce, *Sünen*, İstanbul 1981, İkâme 134.

⁷⁴ İbn Mâce, *a.g.e.*, Ezan 1.

⁷⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, İstanbul 1981, V, 246; konuyla ilgili olarak ayrıca bk. Mustafa Ertürk, *Sünnetin Güncelleştirilmesine Doğru*, Ankara 2005, s. 48-58.

⁷⁶ Buhârî, Hac 81; Umre 6; Şerike 15; İ'tisâm 27; Müslim, Hac 130, 141; Ebû Dâvûd, *Sünen*, Cenâiz 9; Menâsik 84.

⁷⁷ Buhârî, Cihâd 149; Cenâiz 86; Ebû Dâvûd, *a.g.e.*, Edeb 164; Cihâd 113; Nesâî, *a.g.e.*, Sehi 64; Cenâiz 145; Tirmizî, Siyer 20.

birtakım belgeler bırakmıştır.

Burada bu atıf ve hatırlatmaları, konu nakil ve rivayetler sahasında cereyan ettiği, herkes meseleye o pencereden baktığı için yapıyoruz. Yoksa bunların kat'î deliller olmadıkları herkes gibi bizim de malumumuzdur. Ne var ki konu da kelâmın ana bölümlerinden nübüvvet konusunun bir alt başlığına dahil olmasına rağmen zaruriyyat-ı diniye çerçevesinde bir konu değildir. Biz de bu mevzuyu, geldiğimiz son nokta bakımından, usûlüddinden olduğu için değil, birilerinin dini ve Hz. Peygamber'i gerçek dışı bir kimlikle lanse etme, Peygamber'i örnek almamaz, dini evrensel bir boyutta yaşanamaz kılma çabalarını gördüğümüz için ele alıp inceleme lüzumunu duymuş bulunuyoruz. Kaldı ki peygamberlerin gerek İlâhî beyânı almama ve gerekse diğer günlük hayatlarında, uygulama ve açıklamalarında bir korunmuşluk sıfatına sahip olmadıklarını yalnızca bu rivâyetler değil, onların birtakım açıklama, uygulama ve davranışlarından sonra gelen ve yukarıda bir kısmını naklettiğimiz uyarı ve kınamalar açıkça göstermektedir. Biz bu rivâyetleri yalnızca meseleyi bazı örneklerle zenginleştirmek ve daha iyi anlaşılmasını temin etmek için buraya almış bulunuyoruz.

Bu noktada Cenab-ı Allah'ın biz insanlara peygamber gönderirken bir melek değil de içimizden birini seçmiş olması,⁷⁸ onların ısrarla birer insan olduklarına vurgu yapmalarını emretmesi,⁷⁹ Hz. Peygamber'in de ümmetinden kendisini Hristiyanların Hz. İsa'yı insan üstü bir tabiata büründürerek şekilde aşırı derecede büyüttükleri gibi büyütmemelerini istemesi,⁸⁰ Rabbimizin bizlere Peygamberini örnek almamızı buyurması⁸¹ ve peygamberlerin yukarıda bazı kesitlerini sunduğumuz hayat maceraları, peygamberlerin vahiy ve vahiy dışında akıl yorarak, düşünüp taşınarak, vahiyden aldıkları ilhamlarla, insanlarla yaptıkları istişarelerle unutma, yanılma, sehiv ve daha sonra bir şekilde düzeltmenin söz konusu olduğu açıklama, uygulama ve hükümlerinin olduğunu, bu noktada doğrudan bir korunmuşluğun bulunmadığını gösterir.⁸²

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Sonuç olarak peygamberlerin nübüvvet misyonunu yürüttükleri dönemde kendilerine Allah'tan vahiy gelmediği halde geldiğini söyledikleri ve

⁷⁸ el-En'âm 6/9; Hüd 11/31; el-İsrâ 17/945.

⁷⁹ İbrâhim 14/41; el-İsrâ' 17/93; el-Kehf 18/110; Fussilet 41/6.

⁸⁰ Buhârî, Enbiyâ' 48; Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, I, 23, 24, 47.

⁸¹ el-Mümtahine 60/4,6.

⁸² Bk. Muhammed Reşid Rıza, *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-hakîm*, Kahire 1367/1947, X, 109, 542, 550-551; a.mlf., *el-Vahyü'l-Muhammedî*, 1354/1935, s. 44-47; Ahmet Akbulut, *Nübüvvet Meselesi Üzerine*, Ankara 1992, s. 55-56; 63-82.

vahyi değiştirip bozdukları, tebliğ görevlerini yerine getirmedikleri şeklinde, indî, son derece gayr-ı ciddi ve delilsiz; peygamberlerin dost-düşman herkes tarafından bilinen yaşantılarıyla, mucizeyle teyit edilmiş peygamberlik kavramıyla çelişen; peygamberlik müessesesini yıpratıp gözden düşürme, güvenilirliğini kaybettirip misyonsuzlaştırma gibi düşmanca tavırlar olarak nitelenebilen düşüncelere katılmamız mümkün değildir.

Aklın ve peygamberlik misyonunun zorunlu bir sonucu olmamakla birlikte bazı Hâricî gruplarla İslâm dışı kültür ve düşüncelerin etkisinde kalan Haşviyye dışında âlimiyle, halkıyla İslâm ümmetinin tamamı, nakilden ve peygamberlerin bilinen hayatlarından hareketle bu misyonla görevli kimselerin büyük günah işlemekten korunmuş olduklarını kabul etmişlerdir. İlâhî kontrol, bilgilendirme, destek ve terbiyeye mazhar olan ve örnek alınmaları emredilen bu şahsiyetlerin, büyük günahattan korunmuş olmalarının, bir yandan onların görevlerini yapmaları, öte yandan halkın da kendilerinden yararlanmaları bakımından, ayrıca ilâhî lütuf ve rahmet açısından, dinin emir ve ilkeleri arasındaki çelişmezlik kuralı noktasından gerekliliği de açıktır. Peygamberlerin, insanları kendisine davet ettikleri ahlak kurallarına uymayan günahkâr kimseler olduklarını, bu noktada bir korunmuşluk şemsiyesine sahip olmadıklarını ileri sürmek bu konudaki yaygın kamu vicdanı ve bilinciyle de bağdaşmaz.

Peygamberlerin küçük günah işlemekten korunmuş olup olmadıkları hususunda aklî bir zorunluluk yoktur. Bu konuda nas ve rivâyetlerden hareketle farklı iki görüş ortaya atılmıştır. Ancak bu noktada her iki tarafın kullandığı deliller de, en az bir yönüyle zan ifade etmekten kurtulamamaktadır.⁸³

Peygamberlerin korunmuşlukları konusundaki bir başka aşırı uç ise, bunun onların bütün hayatlarını kuşattığını; onların bütün yaşamlarını vahiyyle yaşadıklarını; dinî-dünyevî ayırımı yapmaksızın unutmaya, yanılma ve yanlış yapmadan korunmuş olduklarını ileri sürmek oluşturmaktadır. Bize bu görüş, aklî bir zorunluluk ve hatta gerekçeden yoksun olmaktan başka Kur'an ve sünnetin çizdiği, kutsallaştırılmaması emredilen, hayatı örnek alınıp tekrarlanabilen⁸⁴ bir insan peygamber portresiyle de çelişmektedir.

Nassın ifadesine göre Hz. Âdem'den Hz. Muhammed'e kadar bütün peygamberler en azından bazı dünyevî meselelerde kendi içtihatlarına göre söz söyleyip hüküm verdikleri, iş gördükleri gibi, Allah'ın emrini anlayıp uygulama noktasında da zaman zaman birikim, akıl ve içtihatları doğrultu-

⁸³ Cüveynî, *el-Burhân fî usûlî'l-fikh*, I, 484-485; Âmidî, *Ebkârü'l-efkâr*, IV, 147; Taftâzânî, *a.g.e.*, II, 198; Cürcânî, *a.g.e.*, III, 215.

⁸⁴ el-Mümtahine 60/4-6.

sunda hareket etmiş ve ara sıra da olsa yanılıp yanlış yaptıkları da olmuştur. Hz. Âdem'in Allah'ın "bu ağaca yaklaşmayın."⁸⁵ emrini şeytanın iğvasıyla yanlış yorumlaması,⁸⁶ Hz. Nûh'un oğlunun helâk olmaktan kurtulması için gayret sarf etmesi,⁸⁷ Hz. İbrahim'in babası için Allah'tan bağışlanma dilemesi,⁸⁸ Hz. Peygamber'in savaş esirlerinden fidye alınması görüşünü benimsemesi,⁸⁹ Müslüman olmayan Abdullah b. Übey'in (öl. 9/630) cenaze namazını kılıp onun için dua etmesi,⁹⁰ bazı hallerde öfkelenerek beddua etmesi ve daha sonra bu davranışından ötürü pişman olup rahatsızlığını ifade etmesi,⁹¹ kardeşini öldürttüğü bir kadının söylediği beyitleri duyunca "bunları daha önce duysaydım o adamı öldürtmezdim." buyurması⁹² ve benzeri daha pek çok olay, peygamberlerin yalnızca dünyevî meselelerde değil, dinî beyan, uygulama ve anlamada da kendi akıl ve anlayışları, bulgu, bilgi ve birikimleri ışığında hareket ettiklerini, zaman zaman da yanlışlıklarını göstermektedir. Bu hususta daha pek çok olay saymak mümkündür.

Özet olarak peygamberi, âdetâ insan suretinde bir melek, insan üstü kutsal bir varlık gibi görüp onun bütünüyle hayatını vahiy tarzında yaşadığını iddia etmek, İslâmiyet açısından dinin evrenselliğini, Peygamber'in örnek alınıp yolundan gidilmesini imkânsızlaştıracak bir karakter ve mahzur oluşturmaktadır.

⁸⁵ el-Bakara 2/35.

⁸⁶ el-Bakara 2/36-37; el-A'râf 7/22; Tâhâ 20/120, 121.

⁸⁷ et-Tevbe 9/114.

⁸⁸ Hûd 11/45-46.

⁸⁹ el-Enfâl 8/67.

⁹⁰ et-Tevbe 9/84, 113.

⁹¹ Buhârî, Daavât 33; Müslim, Bir 88, 89, 91, 94; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 390, 488, 496; III, 333, 384, 391, 400; V, 294, 437, 439; VI, 4; Dârimî, *Sünen*, İstanbul 1981, Rikâk 52.

⁹² İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye* (nşr. Mustafa es-Sakka ve diğerleri), Kahire 1955, III, 42-43; Câhiz, *el-Beyan ve't-tebyîn*, Kahire 1975, IV, 43-44; İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fi'temyîzi's-sahâbe* (nşr. Adil Ahmed Abdülmevcûd-Ali Muhammed Muâvıd), Beyrut 1995, VIII, 286; Nadiye Şerîf el-Ömerî, *İctihâdû'r-Resûl*, s. 163-165.

BİBLİYOGRAFYA

- Abdülaziz el-Buhârî, *Kesfû'l-Esrâr*, ys. ts.
 Abdülcelîl İsa Ebû'n-Nasr, *İctihâdü'r-Resûl*, Kuveyt 1969.
 Abdülganî Abdülhâlık, *Huccıyyetü's-sünne*, Beyrut 1986.
 Abdülmün'im İbrahim Muhammed es-Subhî, *en-Nübüvve fi'l-akîdeti'l-İslâmiyye*, Kahire 1996.
 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, İstanbul 1981.
 Ahmed b. Kâsım el-Abbâdî, *el-Âyâtü'l-beyyinât* (nşr. Zekerıyya Umeyrat), Beyrut 1996.
 Ahmet Akbulut, *Nübüvvet Meselesi Üzerine*, Ankara 1992.
 Beyâzîzâde Ahmed Efendi, *el-Usûlü'l-münîfe li'l-İmam Ebî Hanîfe* (nşr. İlyas Çelebi), İstanbul 1996.
 Beyzâvî, *Tavâliu'l-envâr*, ys. 1305/1887, Hulûsi Efendi Matbaası.
 Buhârî, *el-Câmiu's-shih*, İstanbul 1981.
 Câhız, *el-Beyan ve't-tebyîn*, Kahire 1975.
 Cevherî, *es-Sihâh tâcü'l-luga ve shâhu'l-Arabiyye* (nşr. Ahmed Abdülgafûr Atâr), Beyrut 1990.
 Cüveynî, *el-Burhân fi usûli'l-fikh* (nşr. Abdülazîm ed-Dîb), Devha 1399/1978.
 -----, *Kitâbü'l-İctihâd*, (nşr. Abdülhamîd Ebû Züneyd), Dimaşk 1987.
 Dârimî, *Sünen*, İstanbul 1981.
 Debbûsî, *Takvîmü'l-edille fi Usûli'l-fikh* (nşr. Halil Muhyiddîn el-Meyyis), Beyrut 2001.
 Ertürk, Mustafa, *Sünnetin Güncelleştirilmesine Doğru*, Ankara 2005.
 Genç, Mustafa, *Sünnet-Vahiy İlişkisi* (yayınlanmamış doktora tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2005.
 Fahreddîn er-Râzî, *İsmetü'l-enbiyâ*, Cidde 1986.
 -----, *el-Mahsûl* (nşr. Tâhâ Câbir Feyyâz el-Ulvânî), ys. 1981, min Matbûâtı Camiati'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye.
 -----, *Muhassalu'efkâri'l-mütekaddimîn ve'l-müteahhirîn mine'l-ulemâi ve'l-hukemâi ve'l-mütekellimîn*, Kahire 1323/1905.
 Fazlurrahman, *İslâm* (trc. Mehmet Dağ-Mehmet Aydın), İstanbul 1993.
 -----, *İslâm Geleneğinde Sağlık ve Tıp Değişim ve Kimlik* (trc. Adnan Bülent Baloğlu-Adil Çiftçi), Ankara 1997.
 Gazzâlî, *el-Müstasfâ min ilmi'l-usûl* (nşr. Hmza b. Züheyr Hâfız), Medîne ts..
 Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn* (nşr. Mehdi Mahzûmî-İbrahim Samerrâî), Beyrut 1988.
 Hayyat, *el-İntisâr*, Beyrut 1957.
 İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyisi'l-lüga*, Kahire 1971.
 İbn Fûrek, *Mücerredü Makâlâti'l-Eş'arî*, Beyrut 1986.
 İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fi temyizi's-sahâbe* (nşr. Adil Ahmed Abdülmevcûd-Ali Muhammed Muavvid), Beyrut 1995.
 İbn Hazm, *el-Faslu fi'l-mkilel ve'l-ehvâi ve'n-nihal*, Beyrut 1975.

- İbn Hişâm, *es-Sîretü 'n-nebeviyye* (nşr. Mustafa es-Sakka ve diğerleri), Kahire 1955.
- İbn Mâce, *es-Sünen*, İstanbul 1981.
- İbn Manzûr, *Lisânü 'l-Arab*, Beyrut ts., Dâru Sâdır.
- İbn Sînâ, *eş-Şifâ* (nşr. George Anawati-Said Zayed), Kahire 1975.
- İbn Teymiyye, *el-Müsevvede*, Kahire ts., Matbaatü'l-Medeni.
- İbnü'l-Hümâm, *el-Müsâyere fi 'l-akâidi 'l-münciye fi 'l-âhire*, İstanbul 1979.
- , *et-Tahrîr fi Usûli 'l-fikh*, Kahire ts..
- İbrahim el-Müsevî ez-Zincânî, *Akâidü 'l-İmâmiyye el-isnâaşeriyye*, ys 1982.
- Kādî Abdülcebbar el-Hemedânî, *Şerhu 'l-Usûli 'l-hamse* (nşr. Abdülkerim Osman), ys. 1988.
- Mâtürîdî, *Kitabü 't-Tevhîd* (nşr. Fethullah Huleyf), İstanbul 1979.
- , *Te'vîlâtü 'l-Kur'ân* (nşr. Ahmet Vanlioğlu-Bekir Topaloğlu), İstanbul 2005.
- Mâzirî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali, *İdâhu 'l-mahsûl min Burhâni 'l-usûl* (nşr. Ammâr et-Tâlibî), Beyrut 2001.
- Muhammed Bâkır el-Meclisî, *Bihâru 'l-envâr*, Beyrut 1983.
- Muhammed Reşid Rıza, *Tefsîrû 'l-Kur'ânî 'l-hakîm*, Kahire 1367/1947.
- , *el-Vahyü 'l-Muhammedî*, 1354/1935.
- Müslim, *el-Câmiu 's-sahîh*, İstanbul 1981.
- Nesâî, *es-Sünen*, İstanbul 1981.
- Nâdiye Şerîf el-Ömerî, *İctihâdü 'r-Resûl*, Beyrut 1985.
- Serahsî, *Usûl* (nşr. Ebü'l-Vefâ el-Efgânî), Beyrut 1973.
- Seyfeddîn el-Âmidî, *Ebkârü 'l-efkâr fi usûli 'd-dîn* (nşr. Ahmed Muhammed el-Mehdi), Kahire 1423/2002.
- , *el-İhkâm fi usûli 'l-ahkâm*, ys. ts.
- Seyyid Şerîf Cürcânî, *Şerhu 'l-Mevâkıf*, ys. 1311/1893, Dâru't-tibâati'l-âmire.
- Şah Velîyullah Dihlevî, *Huccetullâhi 'l-bâliga* (nşr. Muhammed Şerîf Sükker), Beyrut 1990.
- Şemseddîn el-İsfahânî, *Metâliu 'l-enzâr*, İstanbul 1305/1887.
- Şeyh Müfid, *Evâilü 'l-makâlât fi 'l-mezâhibi 'l-muhtârât*, Tebriz 1359/1940.
- Taftâzânî, *Şerhu 'l-Makâsîd*, ys. 1305/1887, Hacı Muharrem Efendi Matbaası.
- Tirmizî, *es-Sünen*, İstanbul 1981.